

מבוא – מה בין דמוגרפיה לביטחון לאומי?

אורי ורטמן

אוניברסיטת דרום ויילס

קובי מיכאל

המכון למחקרי ביטחון לאומי, אוניברסיטת תל אביב
אוניברסיטת דרום ויילס

במאמר זה נבקש לעמוד על השפעותיה של הדמוגרפיה במובנה הרחב על סוגיות של ביטחון לאומי, במטרה לשזור את המשמעויות השונות המוצגות במאמרי הגיליון הנושאי המיוחד, המוקדש לדמוגרפיה וביטחון לאומי, ולהציג מסגרת רעיונית מובנית שיש בה כדי להסביר את ממשקי הדמוגרפיה עם ביטחון לאומי, את הזיקות ואת ההשפעות. בעוד התפתחויות ומגמות דמוגרפיות יכולות להניע תהליכים המשפיעים על עוצמתן הלאומית של מדינות כמו גם על מהות האיומים על ביטחון הלאומי, חשוב לגזור מהן את המשמעויות הרלוונטיות לביטחון הלאומי באופן המאפשר היערכות מקדימה לצורך התמודדות עם אותם מגמות ותהליכים.

ישראל היא מקרה בוחן ייחודי וחשוב בכל הנוגע לקשר ולממשקים בין דמוגרפיה לביטחון לאומי, בהיותה מדינה שמאז הקמתה נתונה בנחיתות דמוגרפית בולטת בהתייחס לסביבתה, במציאות ביטחונית מאתגרת ומורכבת ונתונה לאיום קיומי מתמשך. ישראל היא מדינה לאום קטנה שמתקיימת במציאות של סכסוך אתני-לאומי-דתי עיקש ומתמשך עם הפלסטינים, כשמיעוט עקבי גדול יחסית של כ-20% מאזרחיה מזוהה כחלק מהעם הפלסטיני שעימו נתונה ישראל בסכסוך.

השפעת הדמוגרפיה על הביטחון הלאומי בישראל מוצגת באמצעות ארבעה ממדים מרכזיים שמצביעים על הזיקות ועל הקשר ההדוק בין דמוגרפיה וביטחון לאומי (הדמוגרפיה בישראל; הדמוגרפיה בין הירדן לים התיכון; הדמוגרפיה במרחב הערבי; והדמוגרפיה בקרב יהדות התפוצות). מוצע גם מודל תאורטי, אשר מעבר להסבר שהוא מציג בנוגע להשפעת הדמוגרפיה (המשתנה הבלתי תלוי) על הביטחון הלאומי (המשתנה התלוי) באמצעות משתנים מתווכים (עוצמה לאומית והאיומים), הוא מניח את התשתית לדיון המשך בנוגע להשפעות אפשריות של המשתנים המתווכים על הדמוגרפיה.

מילות מפתח: דמוגרפיה, ביטחון לאומי, הסכסוך הישראלי-פלסטיני, סוגיות אזוריות, יחסי ישראל-תפוצות.

מבוא

הגדה המערבית ורצועת עזה. גם לאחר מלחמת ששת הימים עמדה הסוגיה הדמוגרפית בבסיס דיוני הממשלה בכל הנוגע לעתיד השטחים שנכבשו, אופן ניהול חיי האוכלוסייה הפלסטינית וירושלים, כאשר תחושת הניצחון התחלפה במהרה בדאגה לגבי התמודדות עם שינוי דמוגרפי בדמות מיליון תושבים ערבים בשטחים שנכבשו. כך החליטה (אך לא ביצעה בתקופת כהונתה) ממשלתו של לוי אשכול ליישב יהודים בשטחי הגדה המערבית במטרה ליצור עובדות בשטח על ידי יצירת רצף התיישבות, שבין היתר יביא לא רק ליצירת עומק אסטרטגי ביטחוני אלא גם לשינוי דמוגרפי בתחומי המדינה בגבולותיה החדשים (מילר-כתב, 2024).

עוד מימי ראשית התנועה הציונית עמדה הסוגיה הדמוגרפית ביסוד החשיבה המדינית של מנהיגי התנועה הציונית וביסוד התייחסותם למפעל יישוב הארץ, הקמת המדינה ופיתוחה. למעשה, מאז ההחלטה על "ציונות ציון" שקיבלה ההסתדרות הציונית ב-1905, ובייחוד מאז כינון המנדט הבריטי על ארץ ישראל ועד שנת 1951, היו השיקולים הדמוגרפיים דומיננטיים ומכריעים בעיצוב המדיניות הציונית (חלמיש, 2024). כך בין היתר הייתה הסוגיה הדמוגרפית מרכיב מרכזי בהחלטתו ההיסטורית והאסטרטגית של דוד בן-גוריון, לקראת סיומה של מלחמת העצמאות, שלא לכבוש את שטחי

במאמר זה נבקש לעמוד על השפעת הדמוגרפיה על הביטחון הלאומי. בהתייחסותנו לדמוגרפיה אנו חורגים מההיבט או מהממד הצר של המושג, המתייחס לגודל אוכלוסייה והרכבה על בסיס קריטריונים מוסכמים של גידול או קיטון באוכלוסייה והצגת מגמות עתידיות על בסיס מודלים דמוגרפיים. בחרנו להתייחס למושג במשמעות המרחיבה, הכוללת התייחסות להיבטים של פליטות, מתחים בין מיעוטים וקבוצות אתניות ודתיות במרחב והשפעתם על יציבות שלטונית, תהליכי עיור, השפעות דמוגרפיות על משאבים כלכליים חיוניים כמו מים ואנרגיה ועוד.

מעבר לקביעה ש"נתונה הדמוגרפיה של ישראל (כמו של מדינות אחרות) הם חלק מנתוני היסוד, שעליהם מבוסס הביטחון הלאומי שלה. ההון האנושי [של ישראל] הוא הבסיס ליכולות החברה, לתוצר המדינה ולבניין מערכת הביטחון" (אבן, 2020, עמ' 165), נכון יהיה להבנתנו, בהתייחס להשפעת הדמוגרפיה על הביטחון הלאומי של ישראל, לעסוק בארבעה ממדי דמוגרפיה שונים: הדמוגרפיה בישראל (יחסי רוב-מיעוט בהיבטים הלאומיים, דתיים, סוציו-אקונומיים, מרכז-פרפריה ועוד); הדמוגרפיה בין הירדן לים התיכון (ישראלים-פלסטינים); הדמוגרפיה במרחב הערבי; והדמוגרפיה בקרב יהדות התפוצות. השפעתו של כל ממד יוחסי הגומלין ביניהם מצביעים על הזיקות ועל הקשר ההדוק בין דמוגרפיה וביטחון לאומי.

לאחר הצגת הנושא ותיאור הזיקות בין דמוגרפיה לביטחון לאומי והשפעותיה האפשריות על הביטחון הלאומי מוצג מודל תאורטי, שמעבר להסבר שהוא מציע בנוגע להשפעת הדמוגרפיה (המשתנה הבלתי תלוי, המסווג לשתי קבוצות משתנים: פנימיים וחיצוניים, המשקפים את ארבעת ממדי הניתוח שלנו במאמר זה) באמצעות משתנים מתווכים (עוצמה לאומית והאיומים) על הביטחון הלאומי (המשתנה התלוי), הוא מניח את התשתית לדיון המשך בהשפעות אפשריות של המשתנים המתווכים על הדמוגרפיה – המשתנה הבלתי תלוי. המאמר מתמקד בהשפעת הדמוגרפיה על הביטחון הלאומי, אך לאחר הניתוח ופיתוח המודל התאורטי עלתה התובנה לגבי האפשרות להיזון חוזר במובן של השפעת המשתנים המתווכים על המשתנה הבלתי תלוי, שאותה בחרנו להציג כאפשרות, ולהותיר את הדיון באפשרות זו למאמר אחר.

המשקפים והזיקות בין דמוגרפיה לביטחון לאומי

מרכיבים דמוגרפיים זוכים לתשומת לב גוברת בתחומי הידע של יחסים בינלאומיים ולימודי הביטחון

שיש להם קשר אתני ודתי עם מדינות ערב, כשמיעוט עקבי גדול יחסית של כ־20% מאזרחיה מזוהה כחלק מהעם הפלסטיני היריב לישראל. נוסף על כך, כמדינה שמאז הקמתה נתונה במציאות ביטחונית מאתגרת ומורכבת ונתונה לאיום קיומי מתמשך הופכת ישראל למקרה בוחן ייחודי וחשוב בכל הנוגע לקשר ולממשקים בין דמוגרפיה לביטחון לאומי.

השפעתה של הדמוגרפיה על הביטחון הלאומי באה לידי ביטוי לא רק בכל הנוגע לדמוגרפיה מבית אלא גם בכל הנוגע לדמוגרפיה במרחב.

השפעתה של הדמוגרפיה על הביטחון הלאומי באה לידי ביטוי לא רק בכל הנוגע לדמוגרפיה מבית (דלה־פרגולה, 2024) אלא גם בכל הנוגע לדמוגרפיה במרחב. "לנתונים הדמוגרפיים במזרח התיכון השפעה מהותית על מאפייני הסביבה האזורית של ישראל, לרבות יציבותן של מדינות באזור, במיוחד במדינות שבהן יש גיוון דמוגרפי רחב" (אבן, 2020, עמ' 166). הגיוון הדמוגרפי משפיע על יציבות השלטון המרכזי, בעיקר במקרים שבהם השלטון מוחזק בידי קבוצת מיעוט (כמו העלווים בסוריה), ובמקרים של מתיחות בין הקבוצות הדמוגרפיות השונות בנוגע לזהות המדינה וגבולותיה (Miller, 2024) ולמבנה הכוח שלה (למשל המתח הדמוגרפי בין פלסטינים לבדואים בירדן, בין שיעים לסונים בבחריין ועוד).

ראש הממשלה הראשון של ישראל, דוד בן־גוריון, עיצב את תפיסת הביטחון הלאומי שלה בהתייחס לנחיתותה הדמוגרפית של המדינה לצד יתרונה בתחום ההון האנושי אל מול מדינות ערב הסובבות אותה, כאשר גם פריסת האוכלוסייה במרחב והלכידות הלאומית היו רכיב חשוב בהגנה על גבולות המדינה היהודית (אבן, 2021, עמ' 29). כמו היבטים רבים אחרים לגבי ביטחונה של ישראל, קוטנה בהשוואה לשכנותיה גורם לכך שגם לשינויים דמוגרפיים קטנים יחסית עלולות להיות השלכות פוליטיות בלתי צפויות ומאיימות. בהקשר זה הגדרתה של ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית "מחייבת אותה לשמור על מאזן דמוגרפי שבו מתקיים רוב יהודי מוחלט" (אבן, 2020, עמ' 166). לסוגיה הדמוגרפית הייתה השפעה משמעותית בעת החלטתה של ממשלת ישראל להקים את גדר ההפרדה החוצצת בינה לבין רוב הפלסטינים החיים בגדה המערבית (Toft, 2012, p. 1), כמו גם את הגדר לאורך הגבול עם מצרים, במטרה למנוע הגירת פליטים ומחפשי עבודה ולהבדיל, בכל הנוגע למדיניות עידוד ילודה ועידוד עלייה יהודית.

שבתורם עלולים להוביל לקונפליקטים פנים־מדינתיים שעלולים להתפשט גם אל מעבר לגבולות המדינה, ובכך לסכן את יציבות האזור (Georgakis Abbott & Stivachtis, 1999, pp. 101-102). זאת ועוד, מחקר דמוגרפי נחוץ ביותר לצורך ניהול משברים בסדרי גודל המשפיעים על הביטחון הלאומי. כך למשל לגבי אופן הטיפול באסונות המוניים כמו אסונות טבע ומגפות. "חשוב לציין שהמגפה [הקורונה] הדגישה את חשיבותם של נתונים דמוגרפיים לניהול משברים [...] המשבר חשף צורך בנתונים מפורטים יותר, בזמן אמיתי" (אבן, 2020, עמ' 164).

כמו כן ניתן לקבוע כי הקשר בין סוגיות דמוגרפיות לסוגיות של ביטחון לאומי בא לידי ביטוי הן בעוצמה הצבאית הנגזרת מגודל הצבא ומאיכות משרתיו (ככל שמדינה גדולה יותר יש לה יכולת להקים צבא גדול, איכותי וחזק יותר) והן בעוצמה הכלכלית של המדינה, כאשר הדמוגרפיה ללא ספק משפיעה על עוצמתה הכלכלית של המדינה, בין לחיוב ובין לשלילה (Krebs & Levy 2001, pp. 64-69).

ההתמקדות בשינויים הדמוגרפיים יכולה לאפשר למקבלי ההחלטות לזהות מגמות והתפתחות של איומים ביטחוניים ולסייע להם לחזות כיצד סכנות אלו עלולות לעורר בעיות נוספות (Goldstone, 2002). און וינקלר (2024) מבחין בין ארבעה סוגים עיקריים של איום דמוגרפי: הראשון – כאשר הרוב חש מאוים מהמיעוט הדורש עצמאות, מלאה או חלקית, בדמות אוטונומיה תרבותית ופוליטית; השני – כאשר קיים חשש מפני הצפת המדינה במהגרים בני דתות אחרות או מוצא אתני שונה, שיוביל לשינוי אופייה התרבותי־דתי־אתני של המדינה המארחת; השלישי הוא בדמות מאבק דתי או גם אתני על הבכורה במדינה; והרביעי הוא בדמות מבנה הגילים של האוכלוסייה, שעלול לגרום לשיעור השתתפות נמוך בכוח העבודה.

התפתחויות ומגמות דמוגרפיות יכולות להניע תהליכים המשפיעים על עוצמתן הלאומית של מדינות, כמו גם על מהות האיומים על ביטחון הלאומי. ההשפעות יכולות להיות שליליות או חיוביות, איומים או הזדמנויות. אלא שבכל מקרה חשוב להבין את המגמות ואת התהליכים הדמוגרפיים, לעקוב אחריהם ולגזור את המשמעויות הרלוונטיות לביטחון הלאומי באופן המאפשר היערכות מקדימה לצורך התמודדות עם אותם מגמות ותהליכים. ייחודה של מדינת ישראל נובע מהיותה מדינה לאום קטנה יחסית, הנבדלת ממדינות הלאום הערביות שמסביבה ומתקיימת במציאות של נחיתות דמוגרפית בולטת לעומת מדינות ערב, בצל סכסוך אתני־לאומי־דתי עיקש ומתמשך עם הפלסטינים,

בממוצע, הפיריון של אישה ערבייה נמוך יותר ועומד על 2.8 (למ"ס, 2022), כאשר רק בקרב האוכלוסייה הבדואית קיים פיריון גבוה יותר מאשר בחברה היהודית – כ-5.3 ילדים לאישה בממוצע (אבן, 2021, עמ' 33). התחזית מראה כי עד המחצית השנייה של המאה ה-21 אמור להימצא בגבולות מדינת ישראל רוב יהודי (כולל אלו שאינם מוכרים כיהודים על פי ההלכה) מהותי של קרוב ל-80%, אשר נובע בעיקרו ממיתון בשיעור הפיריון של האוכלוסייה הערבית בישראל – נתון שממחיש כי האיום בדבר אובדן זהותה היהודי של המדינה אינו נראה באופק (דלה-פרגולה, 2024).

בהיעדר איום על אופייה היהודי של ישראל מצד ערביי ישראל נשמעות טענות רבות בהתייחס לאיום דמוגרפי אחר, זה הנוגע לגידול הדמוגרפי ולאורח החיים הבדלני והלא-ישרני בחברה היהודית-חרדית בישראל, אשר בבוא הזמן עלול להוות איום ביטחוני על חוסנה הכלכלי של מדינת ישראל ולהופכה למדינה מפגרת וענייה (אילן, 2019; בן-דוד וקמחי, 2023). לצד הסוגיה החברתית-כלכלית, גם העובדה ששיעור גדול מבני העדה החרדית אינם מתגייסים לצה"ל ובהמשך לשירות מילואים, בהשוואה לאוכלוסייה היהודית הלא-חרדית, מטרידה מאוד בכל הנוגע ליכולתה העתידית של ישראל לקיים צבא גדול דיו, בוודאי לאחר ה-7 באוקטובר 2023 וההכרח בצבא גדול וחזק הנשען על צבא המילואים (רובינשטיין ואזולאי, 2024). בשנת 2020 היה שיעורה של האוכלוסייה היהודית הלא-חרדית כשני שלישים מכלל האוכלוסייה היהודית, אך בעוד שלושה עשורים היא צפויה להצטמצם ל-55% (דלה-פרגולה, 2024). מעבר לכך, הסוגיה הדמוגרפית הזו מציפה, בוודאי לאחר ה-7 באוקטובר, מחלוקות עמוקות בחברה הישראלית לגבי השותפות בנשיאה בנטל (קרני, 2024), ויש באלו כדי לערער את הלכידות של החברה הישראלית ולהשפיע על החוסן הלאומי, שהוא מרכיב חשוב של הביטחון הלאומי. נכון לסוף 2023 חיים בישראל כ-1.34 מיליון חרדים המהווים 14% מכלל האוכלוסייה. שיעור הילודה בחברה החרדית הוא 6.4 ילדים לאישה, יותר מפי 2.5 מזה של אישה יהודייה לא-חרדית, המביאה לעולם בממוצע 2.5 ילדים. אם שיעור ילודה זה יישמר, בשנת 2065 צפויה האוכלוסייה החרדית להוות כ-32% מכלל האוכלוסייה בישראל, כאשר 40% בקרב היהודים יהיו חרדים (כהנר ומלאך, 2023, עמ' 14–15). אולם נראה כי החשש המרכזי אינו טמון בריבוי הטבעי של החברה החרדית אלא בפער ברמת החינוך והתעסוקה של החברה החרדית בהשוואה לכלל האוכלוסייה. רמת ההשכלה הכללית (לימודי ליבה המאפשרים השתלבות בשוק העבודה) בחברה החרדית אינה מבשרת טובות

את השפעת הדמוגרפיה על הביטחון הלאומי נבקש לבחון באמצעות ארבעה ממדים שונים של הדמוגרפיה, כאשר השפעתו של כל אחד מהם ייחסי הגומלין ביניהם מצביעים על הזיקות ועל הקשר ההדוק בין דמוגרפיה לביטחון לאומי.

ארבעת הממדים הדמוגרפיים בהתייחס לביטחון הלאומי של מדינת ישראל

ארבעת הממדים הם: הממד הפנימי; בין הירדן לים – ישראל והפלסטינים; הממד המרחבי; ישראל ויהדות התפוצות.

הממד הפנימי

המאזן הדמוגרפי הכולל בין יהודים לערבים בתוך מדינת ישראל הוא מרכיב חיוני לביטחונה של מדינת ישראל ולעתידה כמדינה יהודית ודמוקרטית, ששימור זהותה זו מחייב רוב יהודי מוצק. בחברות המתקיימות במציאות של סכסוך לאומי עיקש ומתמשך (לסקירה על אודות המושג ראו Coleman, 2006) חייב להיות רוב דמוגרפי מוצק של הקבוצה הלאומית הדומיננטית כדי שתתקיים יציבות ביטחונית. כך למשל במקרה של ישראל בצל הסכסוך הישראלי-פלסטיני, כאשר רוב אזרחיה הערבים מגדירים עצמם כבני העם הפלסטיני ומזדהים עם העם הפלסטיני, שאיתו נתונה ישראל בסכסוך. מכיוון שרוב בקרב ערביי מדינת ישראל והנהגתה עדיין מערער על קיומה של מדינת ישראל כמדינה יהודית (ראב"ד, 2018), ראשי המדינה לדורותיהם, ביניהם יצחק רבין ובנימין נתניהו, סברו כי רוב יהודי מוצק בגבולות המדינה הריבונית הכרחי להבטחת זהותה וקיומה של ישראל כמדינת הלאום של העם היהודי (ורטמן, 2021; רביד, 2011; Michael & Wertman, 2023).

נראה כי החשש המרכזי אינו טמון בריבוי הטבעי של החברה החרדית אלא בפער ברמת החינוך והתעסוקה של החברה החרדית בהשוואה לכלל האוכלוסייה.

על פי אומדני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה חיים בישראל נכון לסוף שנת 2023 כ-9.84 מיליון איש, מתוכם 7.21 מיליון יהודים המהווים 73.2% מכלל האוכלוסייה, 2.08 מיליון ערבים המהווים כ-21.1% ו-554 אלף אחרים – נוצרים לא-ערבים ואנשים שאינם מסווגים לפי דת במרשם האוכלוסין, שרובם אינם מוכרים כיהודים על פי ההלכה או כאלו המזהים עצמם כחלק מהרוב היהודי – המהווים 5.7% (למ"ס, 2023). בעוד שיעור הפיריון של אישה יהודייה עומד על שלושה ילדים

חיזוק אוכלוסיות הפריפריה ישפיע במידה משמעותית על הכלכלה ועל כושר הייצור הישראלי, יצמצם פערים חברתיים ויתרום לחיזוק הסולידריות והלכידות החברתית, מה שישפיע בתורו על החוסן הלאומי.

להיקף פגיעה רחב גם באוכלוסייה וגם בתשתיות לאומיות גבוהה הרבה יותר.

חיזוק אוכלוסיות הפריפריה ישפיע במידה משמעותית על הכלכלה ועל כושר הייצור הישראלי, יצמצם פערים חברתיים ויתרום לחיזוק הסולידריות והלכידות החברתית, מה שישפיע בתורו על החוסן הלאומי. להיבטים הדמוגרפיים הקשורים לתפרות האוכלוסייה יש גם משמעויות בכל הנוגע לשימור קרקעות המדינה וחיזוק הספר, מה שתורם במישרין לביטחון הגבולות ולהבטחת צירי תנועה הנדרשים לשינוע כוחות צבא בעת חירום ביטחונית, או לשינוע כוחות הצלה וסיוע במקרים של אסונות סביבתיים.

לסיכום, אומנם בעתיד הנראה לעין לא צפוי איום ביטחוני דמוגרפי מצד ערביי ישראל על אופייה וזהותה של מדינת ישראל כמדינה יהודית דמוקרטית, אולם האוכלוסייה החרדית מהווה אתגר כבד משקל לביטחון הלאומי של ישראל. החברה החרדית אומנם עשתה כבר דרך משמעותית בצמצום הפער בינה לבין החברה היהודית הלא-חרדית, אשר עליה נשען המשק הישראלי וצה"ל, אולם למרות המגמה החיובית ולאור הריבוי הטבעי הגבוה של החברה החרדית, יהיה עליה להדיק את הפער בינה לבין החברה היהודית הלא-חרדית בשיעורי התעסוקה וברמת החינוך, וכמובן בשיעור הגיוס לצה"ל, כדי שמדינת ישראל תוכל להתמודד בהצלחה עם שלל אתגרי הביטחון והכלכליים-חברתיים, כאשר כלל האוכלוסייה נושאת בנטל הצבאי והכלכלי ושותפה לו. היבטים דמוגרפיים אלו, כמו גם תפרות האוכלוסייה והיבטים דמוגרפיים נוספים, משפיעים על רכיבי העוצמה הלאומית של ישראל הנדרשת להבטחת הביטחון הלאומי.

בין הירדן לים - ישראל והפלסטינים

הסכסוך בין ישראל לפלסטינים, שראשיתו בסוף המאה ה-19, היה מאז ומתמיד סכסוך שבמרכזו עמדו מרכיבים דמוגרפיים (Zureik, 2003, p. 619). בעוד שנראה כי מדינת ישראל תשמור על רוב יהודי מוצק בעתיד הנראה לעין, הנתונים מראים כי כאשר מביאים בחשבון גם את הפלסטינים החיים בתחומי הרשות הפלסטינית וברצועת עזה, לא צפוי רוב יהודי בין הים התיכון לנהר

לעתיד הכלכלה הישראלית וליכולתם של החרדים להשתלב בשוק התעסוקה במקצועות שתורמים לצמיחה כלכלית גבוהה, כאשר רק 16% מהתלמידים החרדים זכאים לתעודת בגרות, לעומת 86% בחינוך הממלכתי והממלכתי-דתי (בן-דוד וקמחי, 2023, עמ' 3, 8-9; כהנר ומלאך, 2023, עמ' 29).

מנגד ישנם נתונים אחרים המצביעים על מגמה חיובית של השתלבות החברה החרדית בחברה הישראלית, כגון שיעור גידול מהיר של הסטודנטים החרדים במוסדות להשכלה גבוהה, אשר עומד על 258% בשנים 2010-2023, לעומת גידול של 17% במספרם הכללי של הסטודנטים באותה התקופה. אולם בעוד החרדים מהווים 14% מהאוכלוסייה, מספר הסטודנטים החרדים עומד על 5% בלבד משאר הסטודנטים - נתון המראה כי למרות המגמה החיובית עדיין ארוכה הדרך להשתלבות מלאה של בני החברה החרדית (כהנר ומלאך, 2023, עמ' 33-34).

גם בשיעור התעסוקה בקרב החברה החרדית ניכרת מגמה חיובית. בשנת 2002 עמד שיעור התעסוקה בקרב החברה החרדית על 42%, ואילו בשנת 2022 היה השיעור 66%, לעומת 85% בקרב היהודים הלא-חרדים ו-79% בקרב כלל האוכלוסייה. למעשה הפער נובע בעיקר מאוכלוסיית הגברים במגזר החרדי אשר 55% מהם עובדים, לעומת 87% בקרב גברים יהודים לא-חרדים, ואילו נשים חרדיות מועסקות בשיעור זהה כמעט לזה של נשים יהודיות לא-חרדיות - 79.5% לעומת 83% (כהנר ומלאך, 2023, עמ' 61-63).

מעבר לשני ההיבטים הדמוגרפיים האלו, חשוב להתייחס להיבטים דמוגרפיים הקשורים למרכז ולפריפריה בישראל כמו תפרות האוכלוסייה, ולנתח את המשמעויות לגבי מרחבי ההזדמנויות בכל הנוגע לחינוך, תעסוקה, רמת חיים ואיכות חיים בפריפריה. תהליך התרכזות האוכלוסייה אינו מאיים על ריבונותן של מדינות רבות בעולם שגבולותיהן מוכרים על ידי הקהילה הבינלאומית, אולם ישראל היא מקרה חריג. ערביי ישראל המוסלמים, אשר כאמור מהווים 20% מאוכלוסיית ישראל, אינם מזדהים עם הרעיון הציוני ורואים עצמם כחלק מהלאום הפלסטיני, מרוכזים בעיקר בפריפריה - ויש לכך משמעות מיוחדת באשר לביטחון המדינה (סופר וביסטרוב, 2008). מעבר לכך, ריכוז גבוה של אוכלוסייה בשטח גיאוגרפי מוגבל יוצר פגיעות רבה בעת מלחמה, בעיקר במאפייניה העכשוויים ולמול איומי הרקטות והטילים המדויקים כמו כטב"מים חמושים. בנתוני התפרות הדמוגרפית העכשווית של ישראל, כאשר רוב האוכלוסייה והתשתיות הלאומיות מרוכזים בשטח גיאוגרפי מצומצם ופגיע, הסבירות

יהודית, אני מעדיף מדינה יהודית. מימוש הריבונות על כל ארץ ישראל המנדטורית משמעו שיהיו לנו שבעה מיליון פלסטינים אזרחי מדינת ישראל. זו אולי תהיה מדינה יהודית בגבולותיה, אבל דו־לאומית בתכניה, בדמוגרפיה ובדמוקרטיה שלה [...] לכן אני נגד סיפוח (נריה, 2016, עמ' 25–26).

שיקול זה היה מרכיב מרכזי גם בהחלטתו של ראש הממשלה אריאל שרון לבצע את תוכנית ההתנתקות החד־צדדית מרצועת עזה בשנת 2005 (אבן, 2021, עמ' 38; סופר, 2006). האיום הדמוגרפי והרצון למנוע מדינה דו־לאומית מהווים קו מנחה בשיקוליו האסטרטגיים של ראש הממשלה בנימין נתניהו בכל הנוגע לסכסוך הישראלי פלסטיני (Michael & Wertman, 2023). "עם חידוש התהליך המדיני עומדים לנגד עיניי שני יעדים מרכזיים: מניעת היווצרותה של מדינה דו־לאומית בין הים לירדן, המסכנת את עתיד המדינה היהודית, ומניעת הקמתה של מדינת טרור נוספת בחסות איראן בגבולותיה של ישראל, שעלולה לסכן אותנו לא פחות", הצהיר נתניהו (תיבון, 2013).

הממד המרחבי

ישראל נטועה במרחב ערבי גדול שרוב הציבור בו עוין אותה, כולל במדינות השלום, ושוב גם מדינות עימות שטרם השלימו עם זכות קיומה של ישראל במרחב, ואפילו לא עם עובדת קיומה. איראן, מדינה לא־ערבית, מציבה את האיום המשמעותי ביותר על ישראל וקוראת בגלוי ובמוצהר להשמדתה. מאפייניה הדמוגרפיים של איראן מורכבים ויש בהם יסודות או מגמות מטרידות, בדגש על האוכלוסייה השיעית, אך גם מגמות בעלות פוטנציאל חיובי בכל הנוגע ליציבות המשטר וליחס לישראל (זמיר, 2022, עמ' 27). לימוד וחקר מעמיק של מאפייניה הדמוגרפיים של איראן יכול לסייע בהבנה של מגמות התפתחות האיום, לצד זיהוי מרחבי הזדמנויות וסיכויים לשינויים חיוביים מבחינת ישראל, בעיקר במקומות שבהם ניתן לנצל התפתחויות דמוגרפיות לצורך ערעור יציבות המשטר.

לנתונים הדמוגרפיים במרחב יש השפעה עצומה על ביטחונה הלאומי של ישראל. הנתונים הדמוגרפיים מצביעים על יציבות משטרים, חברות וכלכלות כמו גם על מגמות הגירה. כך למשל הגידול הדמוגרפי במצרים משפיע על מצבה הכלכלי ועל יציבות המשטר; המתח הדמוגרפי בירדן משפיע על יציבות בית המלוכה ועל שרידותה של הממלכה; הדמוגרפיה הסורית הייתה אחת הסיבות לפרוץ מלחמת האזרחים והיא מקרינה על יציבות

הירדן כבר בעוד כעשור. לאור השוויון במספר היהודים והערבים החיים בכל שטחי ארץ ישראל המנדטורית, ברור לכול שבהיעדר הפרדה ברורה בין העמים תהפוך הסוגיה הדמוגרפית לאיום קיומי על המדינה היהודית. למעשה הדיון הדמוגרפי הפך לליבת השיח הפוליטי־אסטרטגי בדבר עתידה של מדינת ישראל כמדינת הלאום הדמוקרטית של העם היהודי. יש המזהירים מפני אובדן הרוב היהודי, אשר יוביל לאובדן זהותה היהודית של המדינה או למשטר אפרטהייד, המשמר הבדל במעמד האזרחי בין תושבי השטח הגיאוגרפי המזוהה עם המדינה גם אם לא הוחלה על כולו ריבונות רשמית, אולם אחרים מפרשים את המגמות הדמוגרפיות ואת המשמעויות ודרכי הפעולה הנגזרות מהן באופן שונה (אטינגר, 2006; מיכאל, 2014; מילשטיין, 2022; סופר, 2006; Abulof, 2014; Lustick, 2013). לשיטת המחמירים, בפני ישראל עומדת אפשרות אחת ויחידה לצורך שימור זהותה ואופייה כמדינה יהודית ודמוקרטית, והיא פתרון שתי המדינות. לשיטתם של אחרים ייתכנו גם פתרונות שאינם בהכרח שתי מדינות. יש ביניהם הגורסים שגם מודל של אוטונומיה פלסטינית יכול לספק את המענה ומיעוטם תומכים בסיפוח שטחים, הענקת מעמד תושבות קבע לפלסטינים עם מסלול ארוך וקפדני לקבלת אזרחות (מודל מזרח ירושלים או דומה לו), ויש גם מי שמבקשים להחיל ריבונות ישראלית על כל השטחים ואינם מהססים לתת אזרחות ישראלית לפלסטינים.

לימוד וחקר מעמיק של מאפייניה הדמוגרפיים של איראן יכול לסייע בהבנה של מגמות התפתחות האיום, לצד זיהוי מרחבי הזדמנויות וסיכויים לשינויים חיוביים מבחינת ישראל, בעיקר במקומות שבהם ניתן לנצל התפתחויות דמוגרפיות לצורך ערעור יציבות המשטר.

מרבית מנהיגי המדינה לדורותיהם הבינו את הסכנה הטמונה באיום הדמוגרפי ולכן בחרו לבלום את איום המדינה הדו־לאומית. כך עשה ראש הממשלה יצחק רבין בהחלטתו לקדם את תהליך אוסלו עם אש"ף בשנים 1993–1995, מתוך רצון ליצור הפרדה בין ישראל לפלסטינים תושבי הגדה המערבית ורצועת עזה, ובכך להבטיח את עתידה של ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית (ורטמן, 2021). רבין הצהיר כי

אני שייך לאלה שלא רוצים לספח 1.7 מיליון פלסטינים כאזרחי ישראל. לכן, אני נגד מה שקרוי ארץ ישראל השלמה [...] בנסיבות הקיימות, בין מדינה דו־לאומית ובין מדינה

ב(אין) מדיניות ההגירה של מדינת ישראל ואת המשמעויות הקשות הנובעות מהעדרה של אסטרטגיית ביטחון פנים לאומית [...] [האלימות] היא עוד דוגמה בולטת לכשל מערכתי, להעדר מדיניות הגירה סדורה, לתפקוד לקוי של משטרת ישראל ולחולשתה המבנית, להעדר תשתית [דמוגרפית] מודיעינית מספקת לצורך הבנת תמונת המציאות, זיהוי מגמות ומתן התרעה מבעוד מועד (סיבוני ומיכאל, 2023).

גם מגמות דמוגרפיות בארצות הברית ובאירופה עם השפעות על המבנה החברתי והפוליטי יכולות להשפיע על ישראל (אבן, 2020, עמ' 166). ישראל היא אומנם מדינת אי הנטועה במרחב מאתגר ועוין בחלקו, אך היא מחוברת כלכלית, תרבותית ואסטרטגית למדינות המערב – ארצות הברית ואירופה. לכן יש לשינויים דמוגרפיים במרחבים האלו השפעות העלולות להתברר כמרחיקות לכת על יחסי ישראל-ארצות הברית ועל יחסי ישראל עם מדינות אירופיות. השינויים הדמוגרפיים בארצות הברית מובילים לשינויים פוליטיים, בעיקר בקרב מצביעי המפלגה הדמוקרטית, והשינויים הללו נותנים את אותותיהם ביחסו לישראל של האגף הפרוגרסיבי של המפלגה הדמוקרטית, שמשקלו והשפעתו על המפלגה גדלים. כך גם לגבי הגידול בקרב קהילות מוסלמיות, היספניות ואחרות, שחלקן ביקורתיות מאוד כלפי ישראל וחלקן אינן מזדהות או מזדהות עימה, כדוגמת קהילות מצביעים מלפני עשור או יותר, ולכן יכולה להיות השפעה על זהות הנשיאים שייבחרו ועל מידת התמיכה שלהם ושל מפלגתם בישראל. יש המזהים סממנים ראשונים לכך כבר בממשל אובמה, וביתר שאת בממשל ביידן (גלבו, 2020).

ישראל היא אומנם מדינת אי הנטועה במרחב מאתגר ועוין בחלקו, אך היא מחוברת כלכלית, תרבותית ואסטרטגית למדינות המערב – ארצות הברית ואירופה. לכן יש לשינויים דמוגרפיים במרחבים האלו השפעות העלולות להתברר כמרחיקות לכת על יחסי ישראל-ארצות הברית ועל יחסי ישראל עם מדינות אירופיות.

מאחר שהיחסים המיוחדים של ישראל עם ארצות הברית הם נדבך מרכזי של הביטחון הלאומי בישראל, הרי לכל ההתפתחויות והמגמות הדמוגרפיות יש משמעות כבדת משקל עבור הביטחון הלאומי. כל שחיקה או פגיעה ביחסים המיוחדים פוגעת בעוצמה הלאומית של ישראל,

המדינה ומשטרה, כשהפליטות הסורית מערערת את היציבות במדינות כמו לבנון וירדן. לנתונים הדמוגרפיים במזרח התיכון יש אם כן "השפעה מהותית על מאפייני הסביבה האזורית של ישראל, לרבות יציבותן של מדינות באזור, במיוחד במדינות שבהן יש גיוון דמוגרפי רחב" (אבן, 2020, עמ' 166).

כאשר מדובר במדינות במזרח התיכון, ככל שהגיוון הדמוגרפי רב יותר כך גובר פוטנציאל אי-היציבות המשטרית. עובדה זו נכונה באופן כללי למדינות כמו איראן מרובת המיעוטים, עיראק, תימן ואפילו טורקיה. היא הופכת למשמעותית עוד יותר במקרים שבהם קבוצת מיעוט אוחזת בהגה השלטון. כך למשל ירדן עם מספר רב של פלסטינים בהשוואה לאוכלוסייה הבדואית, שהיא מקור העוצמה של השלטון המרכזי, סוריה עם המיעוט העלווי ובחריין עם המיעוט הסוני.

הגיוון הדמוגרפי בצל גידול דמוגרפי בלתי מבוקר מוביל למתחים חברתיים ופוליטיים ולמשברים כלכליים. מצרים היא דוגמה בולטת מאוד למדינות שבהן משברי מזון, מים וסביבה הופכים לתכופים ולחריפים יותר, וכך גם ירדן, עיראק, סוריה ולבנון (סופר, 2006). אי-היציבות השלטונית, המשברים הכלכליים והסביבתיים והמתחים החברתיים והביטחוניים שמחוללת הדמוגרפיה מובילים לגידול במגמות הגירה ופליטות. ישראל חוותה הגירת מבקשי עבודה ופליטים מאפריקה עד שנת 2012 (אבן, 2020, עמ' 176). עד לבניית מכשול הגדר לאורך גבול מצרים התמודדה ישראל עם ניסיונות חדירה של פליטים פלסטינים מסוריה ועם איומי חדירת פליטים מגבול לבנון. המציאות השברירית במרחב והתפשטות הכישלון המדינתי במדינות הגובלות בישראל ובמרחב (להרחבה בנושא הכישלון המדינתי במרחב הערבי ראו: מיכאל וגוז'נסקי, 2016) מעמידות את ישראל בפני אתגר מורכב של הגירה בלתי מבוקרת.

"בתור מדינה יהודית קטנה בשטח ובאוכלוסייה, ישראל מתקשה לקלוט הגירה לא-יהודית בהיקף גדול" (אבן, 2020, עמ' 176). חמור מכך, מדיניות ההגירה של ישראל עדיין לא פותחה כרכיב בתפיסת ביטחון הפנים של ישראל כחלק מתפיסת הביטחון הלאומי. לרשויות בישראל אין מידע דמוגרפי מספק על אודות אוכלוסיית מהגרי העבודה והפליטים בישראל, ובמקרים מסוימים היינו עדים להתפרצויות אלימות שפגעו בביטחון הציבורי. כך למשל

האלימות הקיצונית בהתנגשויות בין תומכי המשטר באריתריאה לבין מתנגדיו בלב תל-אביב [...] האירוע החריג מאוד בעוצמת האלימות, מציף את הלקונות המשמעותיות

יותר, מגלה סולידריות פחותה כלפי מדינת היהודים (Abrams, 2016). כך או כך, יהדות ארצות הברית מפולגת יותר מתמיד בנושאים הנוגעים לפוליטיקה האמריקאית והישראלית, דבר המתאפיין בפיצול הולך וגובר סביב שאלות של פוליטיקה וערכים, כאשר ישראל נמצאת במרכז נושאי המחלוקת (לסנסקי, 2018, עמ' 94). על כן יש מי שמזהירים כי "התרחקות של קהילת יהודי ארצות הברית מישראל מצד אחד, והתנערות של ישראל ממחויבותה לעם היהודי בתפוצות מצד שני, משמעותן סיכון העומק האסטרטגי הטבעי של מדינת ישראל" (אוריון ועילם, 2018, עמ' 27).

טבח ה-7 באוקטובר ועימו התמיכה הבלתי ניתנת לערעור של ארצות הברית בישראל בוודאי עשויים להשפיע לטובה על תחושת הסולידריות של יהודי ארצות הברית עם מדינת ישראל (דלה-פרגולה, 2024), אולם ייתכן שאלו יצופו שוב כאשר תגבר המחלוקת בין ממשלת ישראל לממשל ביידן בכל הנוגע ליום שאחרי חמאס, שכבר החלה לצוף מעל פני שטח (אייכנר, 2024), ובנוגע לעצם המשך המערכה נגד חמאס. אולם למרות המחלוקות, תמיכתה ופועלה של הקהילה היהודית בארצות הברית ובעולם הם מרכיב חשוב בביטחונה הלאומי של מדינת ישראל.

הדמוגרפיה של העם היהודי היא בעלת עניין לאומי רב, בשל היות מדינת ישראל מדינתו של העם היהודי ומאחר שלתנועות הגירה מקהילות יהודיות וישראליות בחו"ל השפעה רבה על המאזן הדמוגרפי היהודי-פלסטיני בתוך מדינת ישראל [...] העלייה לישראל – הינה מעקרונות היסוד של התנועה הציונית ושל מדינת ישראל למן הקמתה ועד היום. היא משפיעה על מדיניות החוץ והביטחון, ועל תחומי ההסברה, הקליטה, ההתיישבות והתשתיות [...] מאזן ההגירה של ישראלים לחו"ל – גם הוא מרכיב דמוגרפי חשוב [...] חלק מהמהגרים מישראל הם בעלי כישורים גבוהים במיוחד ("בריחת מוחות"), נושא שעשוי להשפיע גם על הביטחון הלאומי" (אבן, 2020, עמ' 169, 171).

נכון לשנת 2023 חיים בעולם כ-15.7 מיליון יהודים, כאשר 46% מתוכם, כ-7.2 מיליון, חיים בישראל. ריכוז היהודים השני בגודלו הוא בארצות הברית, שם חיים 6.3 מיליון. בעוד 86% מיהודי העולם מרוכזים בישראל ובארצות הברית, שאר היהודים חיים במדינות שונות בעולם, בעיקר במדינות המערב: 440 אלף בצרפת, 398 אלף

במעמדה האזורי והבינלאומי וביכולתה להתמודד עם איומים ביטחוניים ומדיניים כאחד.

ישראל ויהדות התפוצות

מצבה הייחודי של מדינת ישראל כמדינה הלאום היחידה של העם היהודי באשר הוא מעניק לסוגיה הדמוגרפית חשיבות רבה גם בקשר של מדינת ישראל עם יהדות התפוצות ובעיקר בארצות הברית, אשר מהווה עתודה דמוגרפית נרחבת שללא ספק יכולה להביא לשינוי המאזן הדמוגרפי בתוך ישראל ובין הים לנהר לטובת היהודים ולצמיחה כלכלית בישראל, כפי שקרה בעקבות העלייה של יהודי ברית המועצות לשעבר במהלך שנות ה-90 של המאה הקודמת (דביר, 2020; לן, 2020; לשם, 2009). זאת ועוד, יהדות ארצות הברית גם מהווה משענת אסטרטגית לביטחונה של מדינת היהודים (גלבע, 2020; News1, 2021). היא משולבת בחברה ובהנהגה האמריקאית ומשפיעה רבות בתחומי הפוליטיקה, הכלכלה, התרבות ועוד. מערכת היחסים בין ישראל ליהדות ארצות הברית הייתה ועודנה עוגן מרכזי ביכולתן של השתיים להתפתח ולשגשג עוד מאז הקמתה של מדינת ישראל, והיא חיונית לא רק לביטחונה של ישראל אלא לביטחון העולם היהודי כולו (ידלון, 2018, עמ' 9–10). עוד לפני הקמת מדינת ישראל מילאה יהדות ארצות הברית תפקיד מכריע בשמירה על הביטחון הלאומי שלה, באמצעות תמיכה שכללה סיוע לרכישת ציוד צבאי חיוני ובגיוס תמיכה פוליטית בקרב הפוליטיקה האמריקאית (לסנסקי, 2018, עמ' 70–71; שפיר, 2018, עמ' 15).

ואולם כיום יש מתחים בין ישראל ליהדות ארצות הברית על רקע מחלוקת בסוגיות חברתיות-דתיות, בעיקר בנושאים מדיניים ובראשם בנוגע למדיניותה של ישראל כלפי הפלסטינים, אשר נתפסת על ידי רוב יהודי ארצות הברית, התומכים באופן מסורתי במפלגה הדמוקרטית, כשגויה וכזו המונעת כל אפשרות לפתרון הסכסוך הישראלי-פלסטיני על בסיס נוסחת שתי המדינות (שלום, 2018, עמ' 120; שפיר, 2018, עמ' 16). עמדת הציבור היהודי בארצות הברית בנוגע להעברת השגרירות האמריקאית בישראל לירושלים ממחשה היטב את הפער בין הציבור היהודי בישראל לזה שבארצות הברית, כאשר רק 16% ממנו הביעו תמיכה בהעברה מיידית של השגרירות לירושלים (שלום, 2018, עמ' 104).

אחרים טוענים כי הבעיה אינה במדיניותה של ישראל אלא בשינוי באופייה של יהדות ארצות הברית, אשר בהשוואה לקהילות יהודיות אחרות בעולם כגון בבריטניה ובאוסטרליה, שהן בעלות חוסן פנימי גבוה

טכנולוגית, עוצמה מדינית, עוצמה חברתית (במובן של לכידות, חוסן לאומי, ברית גורל וברית ייעוד כרכיבי משנה של העוצמה החברתית). את המשתנה המתווך של האיומים סיווגנו לשתי קטגוריות: איומים חיצוניים – כל אלו המוקרנים מחוץ לגבולות ישראל הריבונית, ובכלל זה האיום הפלסטיני, ואיומים פנימיים הנוגעים לישראל פנימה.

בין שני המשתנים המתווכים יש יחסי גומלין, מכיוון שהעוצמה הלאומית על רכיביה צריכה לאפשר בין היתר את המענה או את היכולת להתמודד עם האיומים, וחלק מהאיומים יכולים להשפיע על רכיבי העוצמה הלאומית. במודל התאורטי בחרנו להציג את שני המשתנים כמשתנים מובחנים שכל אחד מהם עומד בזכות עצמו, מכיוון שזיהינו השפעות ייחודיות של חלק מהמשתנים הדמוגרפיים על כל אחד מהם בנפרד ובמובחן.

המודל התאורטי מציג את השפעת המשתנים הדמוגרפיים על המשתנים המתווכים, ושל אלו על המשתנה התלוי באופן סיבתי ולינארי במקצת. במהלך פיתוח המודל התאורטי נחשפנו לצורך בפיתוח שתי קומות נוספות: אופרציונליזציה שיטתית של ההשפעה, כלומר הגדרת מדדים לבחינת כיוון ההשפעה ועוצמתה, ועד כמה מהותי ההיזון החוזר. בניית המשתנים המתווכים בשלה ההכרה שבמקרים מסוימים תיתכן השפעה חוזרת של המשתנים המתווכים על המשתנים הבלתי תלויים. כך למשל השפעה של העוצמה הצבאית על יכולת הסיכול והמניעה של חדירת פליטים לשטח המדינה, מה שיוביל לדעיכה או להפחתה במוטיבציה של מהגרים להגיע לישראל.

אפשרות נוספת היא השפעה של העוצמה הכלכלית על מגמות דמוגרפיות בקרב ערביי ישראל בכל הנוגע להשתתפות בשוק העבודה, התערות בחברה הישראלית וירידה בפרייון בשל מודרניזציה וכניסת יותר נשים ערביות לשוק העבודה. במאמר זה ביקשנו להתמקד בקומה הראשונה של המודל התאורטי כפי שהוא מוצג בהמשך, ולא בהשפעה החוזרת או בהיזון חוזר של המשתנים המתווכים על המשתנה הבלתי תלוי – הדמוגרפיה – מכיוון שמטרת המאמר היא להמשיג באופן כללי ועקרוני את ההשפעה של דמוגרפיה על ביטחון לאומי ולהציג בסיס ראשוני לכלי אנליטי, שיכול לסייע בידי מקבלי החלטות ומעצבי מדיניות בסוגיות של ביטחון לאומי בהתייחס להשפעתה של הדמוגרפיה.

בהצגת המנעד הרחב של המשתנים הדמוגרפיים בשתי הקטגוריות ניתן גם ליצור היררכיה של המשתנים בהתאם לחשיבותם, וייתכן שנכון יהיה למקד את ההתייחסות ואת הניתוח במספר מצומצם של משתנים דמוגרפיים קריטיים בכל אחת משתי הקטגוריות.

בקנדה, 312 אלף בבריטניה, 171 אלף בארגנטינה, 132 אלף ברוסיה ו-117 אלף באוסטרליה, כאשר בעולם הערבי והמוסלמי חיים 27 אלף יהודים בלבד (אייכנר, 2023).

המודל התאורטי

המודל שבנינו מציע הסבר בנוגע להשפעת הדמוגרפיה על הביטחון הלאומי ומניח תשתית לדיון המשך בהשפעות אפשריות של המשתנים המתווכים על הדמוגרפיה, שהיא המשתנה הבלתי תלוי במודל זה. **המשתנה התלוי** במודל התאורטי הוא הביטחון הלאומי בהגדרתו כהבטחת קיומה של מדינת ישראל כמדינת הלאום של העם היהודי, בטוחה ומשגשגת לדורות. **המשתנה הבלתי תלוי** הוא המשתנים הדמוגרפיים בחלוקה לשתי קטגוריות: משתנים פנימיים ומשתנים חיצוניים (אלו משקפים את ארבעת ממדי הדמוגרפיה שאליהם התייחסנו במאמר זה). הביטחון הלאומי כמשתנה תלוי מושפע משני גורמים עיקריים שאותם הגדרנו **כמשתנים מתווכים**: העוצמה הלאומית כאמצעים ויכולות להבטחת הביטחון הלאומי, והאיומים על הביטחון הלאומי שאותם סיווגנו לשתי קטגוריות: איומים חיצוניים ואיומים פנימיים. המשתנים הדמוגרפיים בשתי הקטגוריות משפיעים על שני המשתנים המתווכים, ואלו בתורם משפיעים על המשתנה התלוי.

בקטגוריית המשתנים הפנימיים של המשתנה

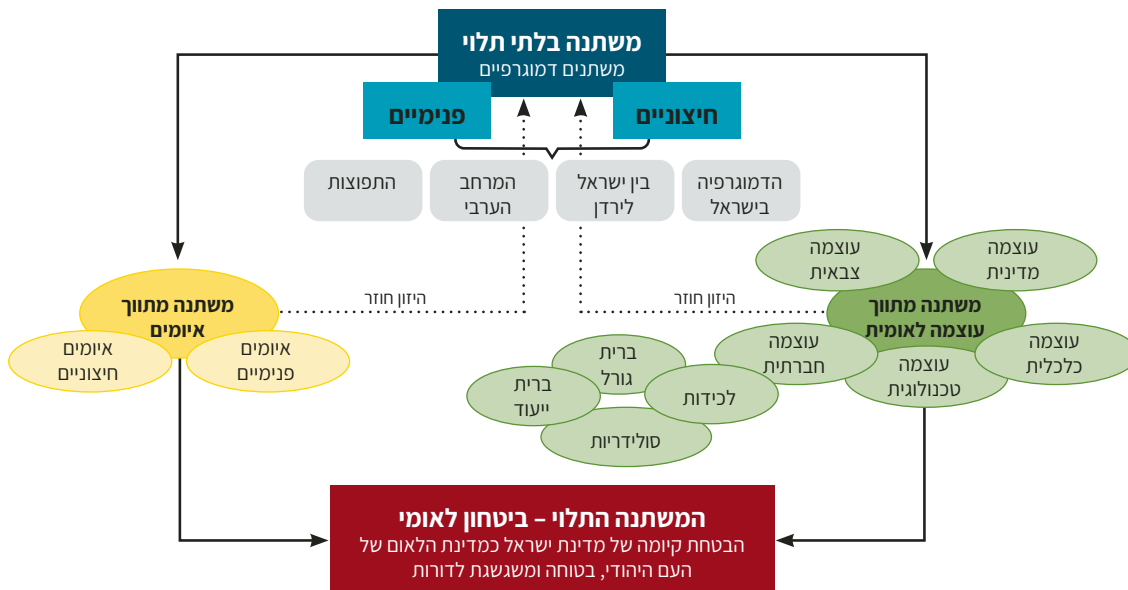
הבלתי תלוי אנו מתייחסים למשתנים כדוגמת יחסי יהודים-ערבים בישראל, רמת הדתיות של האוכלוסייה היהודית בישראל (חילונים, מסורתיים, דתיים וחרדים), דמוגרפיה מרחבית הקשורה לפריפריה ומרכז בישראל, דמוגרפיה של מערכת החינוך, דמוגרפיה של שוק העבודה, דמוגרפיה של מערכת הבריאות ועוד.

לעומת זאת, בקטגוריית המשתנים החיצוניים

אנו מתייחסים למשתנים כדוגמת פליטים ועקורים במרחב הסובב את ישראל, עוני, בערות מול השכלה, שיעורי תעסוקה, מגמות דמוגרפיות בקרב האוכלוסיות במרחב (ילודה, תמותה, הגירה), דמוגרפיה של קבוצות מיעוט ורוב, קבוצות אתניות ודתיות ועוד. כאמור, מגוון המשתנים בשתי הקטגוריות הנזכרות מתכנסים אל ארבעת ממדי הדמוגרפיה שאליהם התייחסנו במאמר זה בנייתו הקשר בין דמוגרפיה וביטחון לאומי בהקשר הישראלי.

בהתייחס לשני המשתנים המתווכים הגדרנו את העוצמה הלאומית – המוגדרת כסך היכולות הלאומיות והמשאבים העומדים לרשות המדינה לצורך הבטחת הביטחון הלאומי – באמצעות כמה ממדים שצירופם למקשה אחת מייצר את העוצמה הלאומית בכללותה. כך למשל עוצמה צבאית, עוצמה כלכלית, עוצמה

תרשים 1: המודל התאורטי



מקרא: קו מלא מייצג את הקומה הראשונה של המודל – ההשפעה של המשתנה הבלתי תלוי על המשתנים המתווכים, ושל אלו על המשתנה התלוי. הקווים המקווקווים הם הקומה השנייה של המודל – ההיזון החוזר – השפעת המשתנים המתווכים על המשתנה הבלתי תלוי – הדמוגרפיה.

משתנים מתווכים (העוצמה הלאומית על רכיביה השונים והאיומים בשתי קטגוריות: פנימיים וחיצוניים). התייחסנו גם לחלק מהמאמרים המופיעים בקובץ מיוחד זה כחלק מהניסיון להרחיב את המכנה המשותף של המאמרים השונים העוסקים בהיבטים ובממדים השונים של הדמוגרפיה ולהצביע על השפעתם על הביטחון הלאומי. הבנה מעמיקה יותר של הדמוגרפיה ופיתוח יכולות מדיניות לחקר מגמות דמוגרפיות והבנת השפעתן על הביטחון הלאומי הן בחזקת חובה וכלי הכרחי למקבל ההחלטות ולמעצבי המדיניות. לקונות תפיסתיות או הבנה חסרה של התחום עלולות לפגוע ביכולת המדינית להבטיח את הביטחון הלאומי, לזהות סכנות ואתגרים מבעוד מועד ולפתח מענים הולמים, ובה בעת עלולה לשבש את היכולת לזהות הזדמנויות שאותן ניתן וצריך למנף לצורך ביצור הביטחון הלאומי.

במניפולציה מחקרית של המשתנים (קיטון וגידול שלהם) אפשר יהיה לבחון את מנעד ההשפעות הדמוגרפיות על הביטחון הלאומי. אפשרות נוספת בהתייחסות למשתנים הדמוגרפיים, בעיקר לגבי קטגוריית המשתנים הפנימיים, היא לחשוב על משתנים הנוגעים לכוח היחסי של קבוצות בחברה, לרמת שביעות הרצון שלהם מחלוקת המשאבים הקיימת, לעוצמת השסעים הפנימיים או לחלופין לרמת הלכידות והסולידריות, לאיכות מנגנוני האכיפה השלטוניים וכיוצא בזה, ואז לבנות מודל לגבי ההשפעות על הביטחון הלאומי. תאוריית חלוקת הכוח או העברת הכוח (Power Transition Theory (PTT יכולה לסייע בהנחת התשתית התאורטית והיישומית לכך (Organski & Kugler, 1980).

סיכום

לדמוגרפיה על ממדיה השונים השפעה עצומה על הביטחון הלאומי בכלל, ובמקרה של מדינת ישראל – מדינה הנטועה בנחיתות דמוגרפית בולטת במרחב מאתגר ועוין בחלקו ובמציאות של סכסוך עיקש ומתמשך עם הפלסטינים ותחת איום קיומי מצד איראן – בפרט. במאמר זה ביקשנו לעמוד על הממשקים והזיקות כמו גם על השפעות הדמוגרפיה על הביטחון הלאומי, בהתייחסותנו לארבעה ממדים של הדמוגרפיה: פנימי, בין הים לנהר, המרחב והתפוצות.

עייגנו את ההסברים במודל תאורטי המציג את השפעת המשתנים הדמוגרפיים בשתי קטגוריות (פנימיים וחיצוניים) על הביטחון הלאומי, וזאת באמצעות שני

פרופ' קובי מיכאל הוא חוקר בכיר במכון למחקרי ביטחון לאומי ובמכון משגב, ופרופסור אורח במרכז הבינלאומי לשיטור ולביטחון באוניברסיטת דרום ויילס בבריטניה. פרסם יותר מ-20 ספרים ומונוגרפיות ויותר מ-100 מאמרים ופרקים בספרים בתחומי התמחותו השונים. kobim@inss.org.il

ד"ר אורי ורטמן הוא מרצה ועמית מחקר במרכז הבינלאומי לשיטור ולביטחון באוניברסיטת דרום ויילס בבריטניה. מאמריו בנושאי ביטחון לאומי, הסכסוך הישראלי-פלסטיני, לחימה בטרור ופוליטיקה ישראלית פורסמו בספרות אקדמית ובתקשורת בישראל ובעולם. לאחרונה יצא ספרו *Israel: National Security and Securitization* (Springer, 2023). ori.wertman@southwales.ac.uk

מקורות

כהנר, ל' ומלאך, ג' (2023). **שנתון החברה החרדית בישראל 2023**. המכון הישראלי לדמוקרטיה. <https://tinyurl.com/5n7w722a>.
 למ"ס (21 בפברואר). **הודעה לתקשורת - ילודה ופריון בישראל 2020**. <https://tinyurl.com/2p8zasb9>.
 למ"ס (28 בדצמבר). **הודעה לתקשורת - אוכלוסיית ישראל בפתחה של שנת 2024**. <https://tinyurl.com/67yyt263>.
 לן, ש' (2020, 24 בינואר). 30 שנה חלפו מאז גל העלייה הגדול מרוסיה: כך השתנתה ישראל לבלי היכר. **גלובס**. <https://tinyurl.com/2s4bdzkm>.
 לסנסקי, ס' (2018). גורל, עמיות ובריתות: העבר, ההווה והעתיד של היחסים בין יהדות ארצות הברית לבין ישראל. בתוך א' אוריון וש' עילם (עורכים). **יהודי ארצות הברית והביטחון הלאומי של ישראל** (עמ' 65-102). המכון למחקרי ביטחון לאומי. <https://tinyurl.com/mrynwszw>.
 לשם, א' (2009). **השתלבות עולי ברית המועצות לשעבר 1990-2005 - מחקר תשתית רב־תחומי**. ג'וינט ישראל.
 מיכאל, ק' (2014). משקלו של הממד הדמוגרפי בשיקול האסטרטגי של ישראל בסכסוך הישראלי-פלסטיני. **עדכן אסטרטגי**, 17(3), 27-38. <https://tinyurl.com/4pdhmeu2>.
 מיכאל, ק' וגוד'נסקי, י' (2016). **המרחב הערבי בנתיב הכישלון המדינתי**. המכון למחקרי ביטחון לאומי.
 מילר־כתב, א' (2024). הצעות מחד ומציאות מנגד: התמודדות עם הסוגיה הדמוגרפית בגדה המערבית בישראל - 1967-1977. **עדכן אסטרטגי**, 27(2) (קובץ זה).
 מילשטיין, מ' (2022, 8 בספטמבר). זו תעלומה שאיש לא רוצה לברר: כמה ערבים באמת יש בין הירדן לים? **הארץ**. <https://tinyurl.com/4ydkda75>.
 נריה, ד' (2016). **בין רבין לערפאת: יומן מדיני 1993-1994**. המרכז הירושלמי לענייני מדינה.
 סופר, א' (2006, 9 בינואר). **כך נפל לשרון האסימון הדמוגרפי**. Ynet. <https://tinyurl.com/52pft5p7>.
 סופר, א' (2006, 13 בפברואר). **השד הדמוגרפי חי ובועט**. Ynet. <https://tinyurl.com/yxtpawd7>.
 סופר, א' (2006). **המאבק על המים במזרח התיכון**. קתדרת חייקין לגאוגרפיה - אוניברסיטת חיפה.
 סופר, א' וביסטרוב, י' (2008). **מדינת תל אביב - איום על ישראל**. קתדרת חייקין לגאוגרפיה - אוניברסיטת חיפה.
 סיבובי, ג' ומיכאל, ק' (2023). **אלימות אריתריאית בלב תל־אביב**. משגב - המכון לביטחון לאומי ולאסטרטגיה ציונית. <https://tinyurl.com/5n6a9zk6>.
 קרני, י' (2024, 29 בפברואר). **נתיניהו נגד גלנט: נקבע יעדים לגיוס חרדים, הסכמה מוחלטת - רק בצפון קוריהא**. Ynet. <https://tinyurl.com/4zex6rz5>.
 ראב"ד, א' (2018, 7 במארס). **סקר: כמחצית מערביי ישראל לא מכירים בהכמדינה היהודית**. Ynet. <https://tinyurl.com/4mw7m8zv>.
 רביד, ב' (2011, 21 ביוני). ראש הממשלה בנימין נתניהו: צריך רוב יהודי בישראל, לא בין הירדן לים. **הארץ**. <https://tinyurl.com/mr4xseb7>.
 רובינשטיין, ר' ואזולאי, מ' (2024, 28 בפברואר). **גלנט מאיים: "ללא הסכמת כל הקואליציה - לא אגיש את חוק הגיוס. כולם חייבים לשאת בנטל"**. Ynet. <https://tinyurl.com/4dn82cm3>.
 שלום, ז' (2018). המשבר ביחסים בין ישראל לבין הקהילה היהודית בארצות־הברית: רקע והשלכות. בתוך א' אוריון וש' עילם (עורכים). **יהודי ארצות הברית והביטחון הלאומי של ישראל** (עמ' 103-142). המכון למחקרי ביטחון לאומי. <https://tinyurl.com/mrynwszw>.
 שפייר, ד' (2018). פתח דבר. בתוך א' אוריון וש' עילם (עורכים). **יהודי ארצות הברית והביטחון הלאומי של ישראל** (עמ' 15-18). המכון למחקרי ביטחון לאומי. <https://tinyurl.com/mrynwszw>.

אבן, ש' (2020). סוגיות דמוגרפיות בישראל - בראי הביטחון הלאומי והמודיעין. **מודיעין הלכה ומעשה - כתבת מודיעיני מתודולוגי: "מודיעין לאומי אזרחי" - גישות ורעיונות ליישום בישראל**, 5, 164-178. מל"מ והמכון לחקר המתודולוגיה של המודיעין. <https://tinyurl.com/5h6zrjrm>.
 אבן, ש' (2021). הדמוגרפיה של ישראל בפתח עשור חדש: משמעויות לאומיות. **עדכן אסטרטגי**, 24(3), 28-41. <https://tinyurl.com/2rrpkayy>.
 אוריון, א' ועילם, ש' (2018). עיקרי תובנות והמלצות. בתוך א' אוריון וש' עילם (עורכים). **יהודי ארצות הברית והביטחון הלאומי של ישראל** (עמ' 23-41). המכון למחקרי ביטחון לאומי. <https://tinyurl.com/mrynwszw>.
 אטינגר, י' (2006, 8 בפברואר). **תשכחו מאיום דמוגרפי**. Ynet. <https://tinyurl.com/3tt5587m>.
 אייכנר, א' (2023, 15 בספטמבר). **ערב ראש השנה תשפ"ד: מספר היהודים בעולם עומד על כ־15.7 מיליון**. Ynet. <https://tinyurl.com/mr3j9su4>.
 אייכנר, א' (2024, 20 בינואר). **נתיניהו בתגובה חריגה בשבת לדברי ביידן: "נישאר בשליטה ביטחונית מלאה בעזה"**. Ynet. <https://tinyurl.com/zye6p97e>.
 אילן, ש' (2019, 12 בנובמבר). מחקר: בשנת 2065 - חצי מהילדים יהיו חרדים. **כלכליסט**. <https://tinyurl.com/5n8udbf6>.
 בן־דוד, ד' וקמחי, א' (2023). **מצב החינוך בישראל בהשוואה לאומית ודמוגרפית**. שורש: מוסד למחקר כלכלי־חברתי. <https://tinyurl.com/ycxk5865>.
 גלבע, א' (2020). תרומותיה של ארצות הברית לביטחון ישראל. **עדכן אסטרטגי**, 23(3), 15-29. <https://tinyurl.com/2j6hrpka>.
 גלבע, א' (2020, 9 באוקטובר). **ארה"ב משתנה, וישראל צריכה לחשב מחדש את יחסיה עם הדמוקרטים**. וואלה! <https://news.walla.co.il/item/3391248>.
 דביר, נ' (2020, 12 בינואר). 150 אלף מהנדסים ו־43 אלף רופאים: העלייה מברית המועצות במספרים. **ישראל היום**. <https://tinyurl.com/bdzmt54x>.
 דלה־פרגולה, ס' (2024). עתיד הדמוגרפיה הישראלית והיהודית. **עדכן אסטרטגי**, 27(2) (קובץ זה).
 וינקלר, א' (2022). **מאחורי המספרים: דמוגרפיה פוליטית בישראל** [דיגיטלי]. למדא - האוניברסיטה הפתוחה.
 וינקלר, א' (2024). מבית ומחוץ: האיום הדמוגרפי המשתנה על ישראל. **עדכן אסטרטגי**, 27(2) (קובץ זה).
 ורטמן, א' (2021). המאבק נגד איום המדינה הדו־לאומית: הסכמי אוסלו 1993-1995 בראי תאוריית הביטחון (ביטחוניזציה). **עדכן אסטרטגי**, 24(4), 18-30. <https://tinyurl.com/3hucrfk6>.
 זמיר, א' (2022). **המערכה האזורית נגד איראן על השליטה במזרח התיכון**. Washington Institute. <https://tinyurl.com/3z4ce88w>.
 חלמיש, א' (2024). יחסי הגומלין בין דמוגרפיה, טריטוריה וזמן בעיצוב המדיניות הציונית והישראלית - 1897-1951. **עדכן אסטרטגי**, 27(2) (קובץ זה).
 טל, י' (1996). **בטחון לאומי - מעטים מול רבים**. הוצאת דביר.
 ידלון, ע' (2018). הקדמה. בתוך א' אוריון וש' עילם (עורכים). **יהודי ארצות הברית והביטחון הלאומי של ישראל** (עמ' 9-12). המכון למחקרי ביטחון לאומי. <https://tinyurl.com/mrynwszw>.
 ידלון, ע' (2021). אקלים, סביבה וביטחון לאומי - אתגר לאומי לצד אתגר מחקרי. בתוך ק' מיכאל, א' טל, ג' לינדנשטראוס, ש' בוקצ'ין פלס, ד' חנין וו' וייס (עורכים). **סביבה, אקלים וביטחון לאומי: חזית חדשה לישראל**, מזכר 209 (עמ' 11-16). המכון למחקרי ביטחון לאומי.

- Abrams, E. (2016, April 4). *If American Jews and Israel are drifting apart, what's the reason?* Mosaic. <https://tinyurl.com/2cpafuhe>
- Abulof, U. (2014) Deep securitization and Israel's "demographic demon". *International Political Sociology*, 8(4), 396–415. <https://doi.org/10.1111/ips.12070>
- Coleman, P.T. (2006). Intractable conflict. In M. Deutsch, P.T. Coleman, & E.C. Marcus (Eds.). *The handbook of conflict resolution: Theory and practice* (2nd ed., pp. 533–559). Wiley Publishing.
- Georgakis Abbott, S., & Stivachtis, Y.A. (2019). Demography, migration and security in the Middle East. In B. Koch & Y.A. Stivachtis (Eds.). *Regional security in the Middle East: Sectors, variables and issues* (pp. 99–130). E-International Relations.
- Georges, A., & Vanhuysse, P. (2021). Introduction: Political demography as an analytical window on our world. In A. Georges & P. Vanhuysse (Eds.). *Global political demography: The politics of population change* (pp. 1–27). Palgrave Macmillan.
- Goldstone, J.A. (2002). Population and security: How demographic change can lead to violent conflict. *Journal of International Affairs*, 56(1), 3–24.
- Hartmann, C., & Biira, C.P. (2021). Demographic change and political order in Sub-Saharan Africa: How Côte d'Ivoire and Uganda deal with youth bulge and politicized migration. In A. Georges & P. Vanhuysse (Eds.). *Global political demography: The politics of population change* (pp. 219–246). Palgrave Macmillan.
- Klein, A., & Mosler, H. (2021). The Oldest Societies in Asia: The Politics of Ageing in South Korea and Japan." In A. Georges & P. Vanhuysse, (Eds.). *Global political demography: The politics of population change* (pp. 195–217).: Palgrave Macmillan.
- Krebs, R.R., & Levy, J.S. (2001). Demographic change and sources of international conflict. In M. Weiner & S. Stanton Russell (Eds.). *Demography and National Security* (pp. 62–105). Berghahn Books.
- תיבון, א' (2013, 20 ביולי). נתניהו: "מניעת מדינה דו־לאומית – יעד אסטרטגי". וואלה! <https://tinyurl.com/2r3nbx66>
- News1 (2021, 20 בדצמבר). שר הביטחון בני גנץ על היחסים עם ארה"ב: "ישראל צריכה לנהוג בדיאלוג עם השותפים שלה" <https://tinyurl.com/3debcjup>. YouTube. [סרטון]
- Lustick, I. (2013). What counts is the counting: Statistical manipulation as a solution to Israel's 'demographic problem'. *Middle East Journal*, 67(2), 185–205.
- Michael, K. & Wertman, O. (2023). The last "Mapainik" and the "Iron Wall": Benjamin Netanyahu and the Palestinian issue 2009–21. *Israel Affairs*, 29(6), 1115–1134. <https://doi.org/10.1080/13537121.2023.2270247>
- Miller, B. (2024). Nationalism and Conflict: How do variations of Nationalism affect variations in domestic and international conflict? *Political Science Quarterly* 'qqaex014'. <https://doi.org/10.1093/psquar/qqaex014>
- Noesselt, N. (2021). Ageing China: The People's Republic of China, Hong Kong, Macao and Taiwan. In A. Georges & P. Vanhuysse (Eds.). *Global political demography: The politics of population change* (pp. 117–140). Palgrave Macmillan.
- Organski, A.F.K., & Kugler, J. 1980. *The war ledger*. University of Chicago Press.
- Sciubba, J.D. (2012). Demography and instability in the developing world. *Orbis*, 56(2), 267–277. DOI:10.1016/j.orbis.2012.01.009
- Toft, M.D. (2012). Demography and national security: The politics of population shifts in contemporary Israel. *International Area Studies Review*, 15(1), 21–42. <https://doi.org/10.1177/2233865912438161>
- Tragaki, A. (2011). Demography and security, a complex nexus: The case of the Balkans. *Southeast European and Black Sea Studies*, 11(4), 435–450. DOI:10.1080/14683857.2011.632544
- Zureik, E. (2003). Demography and transfer: Israel's road to nowhere. *Third World Quarterly*, 24(4), 619–630. DOI:10.1080/0143659032000105786